

Afgelopen woensdag zijn de contouren van de Europese Green Deal gepresenteerd door Frans Timmermans als vicevoorzitter van de Europese Commissie. Ook in Uw beraadslagingen in deze laatste weken voor het Kerstreces zijn klimaat- en milieuvraagstukken centrale onderwerpen. Volgende week bespreekt U de Korte termijn Energie Verkenning (KEV) en de doorrekening van het geactualiseerde Klimaatakkoord. In deze zelfde periode zal het kabinet de 'Groeiagenda' presenteren, die verbonden is aan het door de ministers Hoekstra en Wiebes eerder aangekondigde investeringsfonds.

Ter ondersteuning van de beraadslagingen in Uw Tweede Kamer, in het bijzonder die over de Groeiagenda, is een alternatieve 'Grenzen aan de Groei-agenda' opgesteld. Deze agenda wordt gesteund door MVO Nederland, een beweging van ondernemers in de Nieuwe Economie bestaande uit zo'n 2000 bedrijven. De agenda sluit gedeeltelijk aan bij de Green Deal van de Europese Commissie. De agenda maakt duidelijk dat de overgang naar de stabiele economie van een duurzame samenleving concreet en praktisch mogelijk is en biedt daarmee een hoopvol perspectief. Als daarvoor de politieke wil kan worden opgebracht, zou het Europa nieuw elan kunnen geven. Bij deze doen we U de Grenzen aan de Groei-agenda toekomen.

De concrete maatregelen en investeringen waar de samenleving nu voor komt te staan kunnen niet los worden gezien van achterliggende moreel-ethische overwegingen. In de agenda wordt daarom verwezen naar een moreel kompas en de daarachter liggende waardepatronen. De daarbij gevolgde gedachtegang is ontleend aan het boek; 'Homo Universalis; moreel kompas voor een nieuwe Europese renaissance'. Mocht U hierin zijn geïnteresseerd, dan kunt U contact opnemen met Uw fractiesecretariaat, dat een aantal exemplaren heeft liggen. Verdieping in de meer filosofische, historische en culturele achtergronden van de actuele turbulente ontwikkelingen past goed bij de donkere dagen van het Kerstreces.

Wij wensen U veel wijsheid bij de komende beraadslagingen,

Michel Schuurman,
directeur Politiek en Economie,
MVO-Nederland

Klaas van Egmond,
hoogleraar Milieukunde en Duurzaamheid
oud-directeur RIVM en Milieu- en NatuurPlanbureau (thans PBL)

Grenzen aan de Groei-agenda

| *echte prijzen in een vrije markt*

Het kabinet komt binnenkort met een ‘groeitagenda’ en lijkt daarmee voorbij te gaan aan de steeds breder gedragen waarneming dat de economische groei inmiddels tegen maatschappelijke grenzen is aangelopen. Het inzicht dat in een eindige wereld geen eindeloze materiële groei mogelijk is, werd al in 1972 door de Club van Rome en onze eigen Sicco Mansholt geagendeerd, maar is nog steeds niet tot de politiek doorgedrongen. Vooral in de afgelopen 30 jaar werd de onvermijdelijke confrontatie tussen de groeiende economie en de beperkte draagkracht van milieu en samenleving vermeden door publieke verantwoordelijkheden te privatiseren, (internationale) milieunormen op te rekken en effectief beleid uit te stellen. Het mag geen verbazing wekken dat de Raad van State en het Europese hof er nu op wijzen dat de ‘grenzen aan de groei’ zijn bereikt. Tegelijkertijd blijkt de maatschappelijke infrastructuur, in de meest brede betekenis van verkeer en vervoer tot zorg en onderwijs, te bezwijken onder de gecombineerde groei van bevolking en consumptie. Voortgaan op de 30 jaar oude voet met een ‘groeitagenda’ is politiek ongeloofwaardig en juridisch onhoudbaar. Bij deze wordt daarom een ‘Grenzen aan de groei-agenda’ voorgesteld, die is gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

- Met alleen *technologische innovaties* kunnen de huidige problemen niet worden opgelost. Dat is de afgelopen 30 jaar niet gebeurd en zal ook niet gaan gebeuren. In vrijwel alle toekomstscenario's die voor de klimaat-, de grondstoffen- en de voedselproblematiek zijn gemaakt, wordt daarom de helft van de oplossing onvermijdelijk gezocht in vraagvermindering. Dat betekent dat de maatschappij zich in een andere richting zal ontwikkelen, waarbij de *economische structuur* geleidelijk zal veranderen. Structuurverandering is normaal, heeft zich in het verleden vaak voorgedaan en heeft voor welvaart en welzijn niet bij voorbaat negatieve gevolgen.
- Toenemende *complexiteit* vormt een grote bedreiging voor het huidige maatschappelijk en economisch bestel, en zeker voor de overgang naar een toekomstig nieuw bestel. Ingewikkeldheid is vaak het gevolg van de goede politieke bedoelingen om volledig recht te doen aan de sterk verschillende situaties waarin burgers en bedrijven zich bevinden. Anderzijds is het een manier om beleid te suggereren en tegelijkertijd te verhullen dat dit beleid vrijwel ineffectief is. In alle gevallen zijn uitvoering, toezicht en handhaving praktisch onmogelijk. Toekomstig beleid zal vooral eenvoudig beleid moeten zijn.
- Onder de huidige omstandigheden vertaalt de toenemende schaarste aan milieu en ruimte (in de meest brede betekenis) zich door in enorme ‘externe effecten’. De werkelijke kosten van private activiteiten worden neergelegd bij de belastingbetaler; de vervuiler wordt betaald. Nu de fysieke grenzen aan de groei zijn bereikt, is de verdelingsvraag aan de orde: wie mag voor welke doeleinden, gebruik maken van milieu en ruimte. In onze sterk marktgeoriënteerde economie kan daarop, naast directe regulering in de vorm van geboden en verboden, alleen effectief worden gestuurd via het prijsmechanisme. De opgave is dan in de eerste plaats om de *werkelijke prijs, de ‘true price’* in rekening te brengen, zoals door de CO₂-heffing. Op die manier kan door het ‘internaliseren van externe kosten’ tot een ‘rechtvaardige’ verdeling van de schaarste worden gekomen. De extra kosten die de consument moet maken voor fossiele energie worden gecompenseerd door lagere kosten (belastingen) voor producten en diensten waar minder of geen fossiele energie voor nodig is. Het belastingstelsel weerspiegelt op die manier het maatschappelijke waardepatroon.
- De verdelingsvraag en de verbinding met het waardepatroon geven al aan dat het hier niet alleen om een technisch, maar ook om een *moreel-ethisch vraagstuk* gaat. Of een ontwikkeling als goed of als slecht moet worden beschouwd hangt alleen maar af van de werkelijke maatschappelijke doelstelling. Ten onrechte is economische groei vele decennia lang als de belangrijkste doelstelling gezien, terwijl het hooguit een middel kon zijn. Onder de huidige omstandigheden zullen we opnieuw de vraag moeten beantwoorden wat we onder ‘vooruitgang’ verstaan.
- Achter de vraag naar de maatschappelijke doelstelling komt ook de vraag naar de maatschappelijke *soevereiniteit* vandaan. Het denken in termen van een universele wereldmarkt, zoals dat de afgelopen

decennia heeft postgevat is niet gebaseerd op een onvermijdelijke natuurwet maar op een specifieke ideologie. Zo is het willen voorzien in de voedselvoorziening elders (Nederlands produceert vlees dat voor 70 % wordt geëxporteerd) een arbitraire keuze die vooral is gebaseerd op een economisch verdienmodel. Niet de ‘wereldmarkt’ maar lokale, nationale of continentale gemeenschappen (als de EU) hebben de *zelfbeschikking* over hun eigen grondgebied. Dat betekent onder meer dat het niet bij voorbaat als ‘normaal’ kan worden beschouwd dat grond en infrastructuur elders wordt gekocht of toegeëigend. Omgekeerd is het ook niet normaal dat beleggers van buiten de nationale of (Europese) gemeenschap in Nederland op grote schaal grond of infrastructuur ‘kopen’. Wel is het normaal dat een substantieel deel van de fysieke ruimte ‘van iedereen is’ en daarom door de overheid als ‘commons’ kan worden beheerd. Het publiek - private evenwicht wordt hersteld en niet alles is meer via de markt te koop.

1 Klimaatbeleid

Uniforme CO₂ -prijs

Ieder molecuul CO₂ (of CO₂-equivalent van andere broeikasgassen) heeft in de atmosfeer dezelfde uitwerking. Om de werkelijke prijs te bepalen moet daarom aan ieder uitgestoten molecuul CO₂ dezelfde prijs worden toegekend, ongeacht of het gaat om ruimteverwarming, auto, trein, vliegtuig of de CO₂ die vrijkomt bij het vervaardigen van producten. Alleen langs die weg kan in een sterk marktgerichte economie een ‘rechtvaardig’ klimaatbeleid worden gevoerd. Het is de enige manier om de discussie over de rechtvaardige verdeling van de CO₂-emissieruimte over de verschillende maatschappelijke sectoren te beslechten. Een dergelijk beleid op basis van een uniforme CO₂ -prijs is ook het meest (kosten-)effectief omdat in economisch opzicht de klimaatdoelen worden gehaald bij de meest optimale toedeling (allocatie) van de consumptie. Het consumptiepatroon zal verschuiven naar producten en diensten die minder (fossiele) energie vergen. Langs die weg kan de momenteel nog steeds toenemende vraag naar fossiele energie worden ingedamd (grotere SUV-auto’s, vliegvluchten, 5G-netwerken). De onvermijdelijke vermindering van de vraag naar (fossiele) energie-intensieve consumptie zal deels worden gecompenseerd door technologische innovaties, die door de hogere CO₂-prijs sterker worden gestimuleerd dan door subsidies. De huidige systematiek van belastingen en heffingen is nog ver van een dergelijke rechtvaardige aanpak verwijderd. Zo betaalt een automobilist aan de pomp minstens 100 maal zo veel voor de emissie van een ton CO₂ als een groot bedrijf of een vliegtuigpassagier.

Gezien de klimaatdoelstellingen zou een uniforme CO₂-prijs de ‘stip op de horizon’ van 2030 moeten zijn. De komende 10 jaar zou het pad daar naar toe kunnen worden doorlopen. De CO₂-prijs zal dan voor alle sectoren naar hetzelfde, voor 2030 gestelde niveau convergeren. In het recente Klimaatakkoord is voor de industrie een CO₂-heffing afgesproken die een heffingsvrije voet heeft om concurrentieproblemen met het buitenland te voorkomen (en dus gelijk speelveld te behouden). De heffing is zodanig hoog dat in 2030 in de sector industrie een reductie van 14.3 Mton wordt bereikt t.o.v. 2017. In het streven naar een uniforme prijs over alle maatschappelijke sectoren, zou voor de overige sectoren een heffing kunnen worden ingevoerd die per molecuul uitgestoten CO₂ overeenkomt met de heffing voor de industrie. Op die manier wordt over de periode van 10 jaar toegewerkt naar de enig denkbare ‘rechtvaardige’ verdeling

Het huidige Emissie HandelSysteem (EHS-ETS) zou over diezelfde periode op dienen te gaan in dit uniforme, maatschappij brede systeem. Het ETS is te complex, heeft daardoor decennialang niet gefunctioneerd en wordt misbruikt voor speculatieve doeleinden. Daarnaast zijn er perverse effecten, onder meer het ‘waterbed’ effect, waardoor een besparing op de ene plaats, op een andere plaats ongedaan gemaakt mag worden.

Flankerend beleid

Na accordering van dit principieel uniforme prijsbeleid en van het pad daar naar toe, is het aan de politiek om te corrigeren voor eventuele sociaal of economisch ongewenste effecten. De politiek kan daartoe uitzonderingen ‘gunnen’ aan groepen burgers en bedrijven. Die uitzonderingen zijn politiek van aard en behoeven geen wetenschappelijke onderbouwing. Zo zouden burgers in de lagere

inkomensgroepen via een heffingsvrije voet kunnen worden vrijgesteld voor de fossiele energie die ze nodig hebben om hun woning te verwarmen. Ook zouden bedrijven die voor de Nederlandse (of Europese) economie als strategisch worden gezien, geheel of gedeeltelijk voor een zekere termijn kunnen worden vrijgesteld.

Een tweede vorm van flankerend beleid is de klassieke directe regulering, waarbij de politiek zou kunnen besluiten om aanvullend bepaalde activiteiten te verbieden of aan een maximum plafond te binden. Het zou kunnen gaan om activiteiten of diensten met een excessief energieverbruik.

Level Playing Field

Vooraf voor het internationaal concurrerende bedrijfsleven kan een substantiële, nationale CO₂-heffing nadelig zijn. Van die kant is er daarom langjarig op aangedrongen dat er een gelijk speelveld (level playing field) wordt gecreëerd. Het is echter volstrekt onrealistisch en onnodig om er op te wachten tot de rest van de wereld meedoet en diezelfde CO₂-prijs hanteert. Een Noordwest Europese 'Coalition of the Willing' zoals herhaaldelijk voorgesteld door de Franse president Macron, zou zowel aan de productieve als consumptieve zijde van de economie voldoende krachtig zijn om een dergelijk klimaatbeleid effectief te voeren. In eerste instantie wordt daarbij gedacht aan Duitsland, Frankrijk en de BeNeLux-landen, omdat die een geografisch gebied vormen waarin de grenseffecten redelijk goed beheersbaar zijn. Het concurrerend vermogen kan grotendeels worden gewaarborgd door de invoering van een milieugerelateerde heffing aan de buitengrenzen van het gebied. Wanneer bijvoorbeeld producten uit China worden geïmporteerd, dient daarvoor (forfaitair) alsnog dezelfde CO₂-prijs te worden betaald over het CO₂ dat is vrijgekomen bij het productieproces.

Aansluiting bij een NW-Europese alliantie is niet alleen een wezenlijke voorwaarde voor het voeren van effectief klimaatbeleid, maar ook voor een effectief beleid op de vele andere gebieden waar de problemen zich nu opstapelen (landbouw, financiële bestel, migratie, integratie etc.)

2 De Circulaire Economie

De eerste beleidsvoorstellen om een eind te maken aan de *verspilling van grondstoffen, materialen en energie* in de 'wegwerpmaatschappij' dateren van 1972, toen Mansholt het 'sluiten van stofkringlopen' als een belangrijk beleidsdoel agendeerde. Ook ging het daarbij om 'levensduurverlenging' van producten, als meest effectieve maatregel om stoffen langer in de kringloop te houden. Dit beleid is later opgenomen in het eerste Nationaal MilieubeleidsPlan van 1989. In de jaren '90 is dit beleid omgedoopt tot 'Cradle to Cradle' (van de wieg tot de wieg), terwijl het in de huidige tijd wordt aangeduid als het streven naar een circulaire economie. Gedurende die bijna 50 jaar heeft het beleid vrij weinig opgeleverd; de mate van recycling is laag en de cijfers worden geflatteerd door laagwaardige bulkstromen, zoals bouwpuin dat gebruikt wordt voor de aanleg / fundering van wegen. Het is een fictie te denken dat beleid op dit terrein kan worden vormgegeven door het verstrekken van subsidies. Het aantal betreffende stoffen en processen is daarvoor veel te groot. Het fiasco van het beleid voor de circulaire economie is het meest duidelijk en illustratief in het verpakkingenbeleid.

Ook hier vormt het prijsmechanisme het enige beleid dat in de huidige marktgedreven economie effectief kan zijn. Door differentiatie van het Bruto Toegevoegde Waarde (BTW)-tarief kunnen de bovengenoemde beleidsdoelstellingen effectief naderbij worden gebracht:

- Voor zover gebruik wordt gemaakt van nieuwe ('virgin') grondstoffen en materialen, wordt een hoog BTW-tarief van 20 % in rekening gebracht; Zo nodig kunnen voor specifieke grondstoffen aanvullende heffingen worden ingevoerd;
- Voor alle activiteiten en producten die betrekking hebben op recycling en reparatie wordt een tarief van 0 % BTW gehanteerd.

Flankerend beleid

Evenals op het gebied van het klimaatbeleid kan de politiek uitzonderingen gunnen aan groepen burgers en/of bedrijven die door de politiek als kwetsbaar worden beoordeeld. Zo zouden in de landbouw, met handhaving van het principiële uitgangspunt, uitzonderingen kunnen worden gemaakt voor beperkte

hoeveelheden minerale meststoffen. Ook kan de politiek, zonder daar wetenschappelijke bewijzen voor aan te voeren, producten en diensten verbieden die naar haar beoordeling weinig nut en een onevenredige verspilling van materialen opleveren (directe regulering).

Uiteraard is ook hier afstemming nodig met omliggende landen en ook hier zou een NW-Europese 'coalition of the willing' het praktisch uitvoerbare begin kunnen zijn (in geval de gehele EU nog een brug te ver blijkt te zijn).

3 De Stikstofproblematiek in de landbouw

De huidige overschrijding van de EU-stikstofdepositienormen in de (EU) Natura 2000 gebieden is het gevolg van hoge niveaus aan ammoniak (NH₃) uit vooral de veeteelt en landbouw, alsmede van de hoge niveaus van stikstofverbindingen (NO_x) door industrie en verkeer. Beide stoffen hebben in de natuur (bodem) uiteindelijk dezelfde effecten. Voor het te voeren beleid zou het echter raadzaam zijn beide sterk verschillende stoffen uit elkaar te houden. Afgezien van de sterk verschillende bronnen is ook het ruimtelijk gedrag van de stoffen anders. NH₃ deponert ongeveer tien maal zo snel als NO_x en heeft dus veel meer effect op de lokale schaal (nabij natuurgebieden). NO_x daarentegen verspreidt zich (als een deken) over een veel groter gebied, waardoor lokale en regionale maatregelen minder zinvol zijn. In het stedelijk gebied zijn de NO_x-niveaus van belang voor de gezondheid.

De afgelopen 30 jaar is tevergeefs geprobeerd om de milieueffecten van met name de intensieve veehouderij beheersbaar te maken. Om zoveel mogelijk dieren te kunnen houden binnen de gegeven Nederlandse ruimte (en natuur) is met verwijzing naar de Nederlandse bodemgesteldheid (hoge grondwaterstand) een uitzondering (derogatie) op de EU-regelgeving bedongen. Ook werden de verspreidingsberekeningen zo verfijnd (met wetenschappelijke risico's) dat de 'milieugebruiksruimte' tot het uiterste kon worden benut. Inperking van de milieudruk door nieuwe technologie als mestverwerking, opkopen van fosfaat- en varkensrechten heeft maar ten dele gewerkt. De nu voorgestelde, wederom alleen maar technische maatregelen (enzymen in veevoer, koeien in de wei en de ondoenlijke monitoring daarvan) zullen ook nu niet effectief blijken te zijn, alleen al als gevolg van de ook nu weer (al dan niet bewust opgezochte) complexiteit.

Het beleid zou er tegen deze achtergronden als volgt uit kunnen zien:

- De beheersing van het milieu- en natuurgebruik door de landbouw (en veeteelt) zal veel *eenvoudiger* moeten worden. In plaats van steeds opnieuw uit te rekenen wat de bijdrage van afzonderlijke bedrijven is op natuurgebieden, grondwater en oppervlaktewater, zou het complexe totaal aan milieu- en natuurnormen teruggerekend kunnen worden naar de daarbij behorende maximale emissie naar lucht, bodem en water van bedrijven, waarbij de normen net niet meer worden overschreden. Op die manier kan per locatie worden berekend wat de aldaar toegestane emissie kan zijn. Eventueel worden de toegestane emissies zelfs doorvertaald naar (*forfaitaire*) *grootvee-eenheden per hectare*. In deze aanpak kunnen gemakkelijk eventueel politiek gewenste, aanvullende eisen m.b.t. milieu, natuur en (biologische landbouw) worden meegenomen.

Om de beperking van de veestapel (of het landgebruik) voor boeren te combineren met een redelijk inkomen, worden de volgende economische aanpassingen voorgesteld:

- Opnieuw worden waar mogelijk *garantieprijs* ingevoerd of actief binnen de EU bepleit. Het prijsniveau kan in de loop van de tijd worden bijgesteld op basis van eventuele marktontwikkelingen (overschotten). Door tariefstelling aan de grenzen van de EU - of aan die van de NW-Europese coalitie - wordt oneigenlijke concurrentie, door bedrijven die tegen lagere prijzen aanbieden, voorkomen.
- Op grond van de bovengenoemde soevereiniteitsoverwegingen kan *landbouwgrond als een publieke 'common'* worden beschouwd. Uitgangspunt is dat de Nederlandse of de EU-gemeenschap behoort te bepalen hoe met de grond en de natuur in haar grondgebied wordt omgegaan (soevereiniteit). Daarbij kunnen eisen worden gesteld aan bijvoorbeeld bodemgebruik en het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Vanuit dat gezichtspunt zouden boeren, zeker wanneer ze worden geconfronteerd met de nieuwe, wezenlijke beperkingen, hun grond desgewenst kunnen verkopen aan

de overheid die de grond structureel als een gemeenschappelijke ‘common’ in bezit houdt. Boeren kunnen de grond onmiddellijk in *erfpacht* terug krijgen. De erfpacht-constructie onderstreept het uitgangspunt dat de (politieke) gemeenschap behoort te bepalen hoe de fysieke ruimte wordt gebruikt. Voorwaarde zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat de grond niet door overexploitatie mag worden uitgeput, ten nadele van toekomstige generaties.

De erfpacht voor boeren [niet voor distributie-bouwdozen en bedrijven] is zodanig laag dat een goed inkomen mogelijk is bij een kleinere veestapel (of minder intensief landgebruik / biologische landbouw) en een voor de boeren meer doenlijke inzet van arbeid en kapitaal. Ook het eenmalig te ontvangen geldbedrag dat bij de verkoop van de grond vrijkomt staat de boer ter beschikking. Voorkomen moet worden dat het geld voor het grootste deel terecht komt bij de banken die de schaalvergroting van de afgelopen jaren hebben gefinancierd. Bij ongewijzigd beleid gaan naar verwachting veel bedrijven failliet en zouden de banken hun investeringen als verliezen moeten afschrijven.

Verder zal moeten worden voorkomen dat door voortgaande grondspeculatie te hoge prijzen moeten worden betaald. Meer algemeen kan speculatie in gronden bij toenemende schaarste op basis van morele (en dus politieke) overwegingen worden afgewezen en beëindigd.

4 Toxische stoffen

Op het gebied van toxische stoffen (zoals PFAS) bestaat uitgekristalliseerd Europees beleid. Gezien de zeer grote hoeveelheid stoffen die in het milieu worden gebracht is het onvermijdelijk dat gezondheidsnormen pas nader worden gespecificeerd, zodra een toxische stof de detectiegrens (van 0.1 ug/m³) overschrijdt. Om te voorkomen dat activiteiten zoals baggeren en grondverzet stagneren, zou overwogen kunnen worden structureel meer te monitoren.

De Amerikaanse regelgeving op het gebied van toxische stoffen verschilt wezenlijk van de Europese aanpak. Terwijl in Europa door de producent van een nieuwe stof bewezen moet worden dat de stof onschadelijk is voor mens en milieu, ligt dat in de VS precies andersom. Daar moet (door de overheid) worden bewezen dat de stof juist wel schadelijk is. Het respecteren van de Europese uitgangspunten zou een randvoorwaarde behoren te zijn bij het sluiten van internationale handelsakkoorden.

5 Infrastructuur

De huidige infrastructuur is niet meer opgewassen tegen de nog steeds voortgaande groei van de bevolking en de groei van het consumptiepatroon. Zowel de fysieke (weg, spoor, energie, wonen) als de meer mentale infrastructuur (onderwijs, gezondheidszorg) raakt overbelast. Voor een ‘grenzen aan de groei-agenda’ betekent dit wat betreft de fysieke omgeving prioriteit voor de volgende onderwerpen:

- Herstellen van de *ruimtelijke ordening* zoals die voor 1990 bestond. Alleen op die manier is de enorme druk op de fysieke ruimte nog te optimaliseren. Zoals hierboven al aangegeven behoort speculatie met grond, huizen en infrastructuur aan banden te worden gelegd. Het gaat hierbij niet om economische kosten-baten overwegingen, maar om waarde geladen, dus politieke keuzen. Gegeven de voortgaande vraag naar woningen zullen de huidige ‘rode contouren’ op landelijk en regionaal niveau waar nodig moeten worden herzien, om de stedelijke kwaliteit niet verder aan te tasten.
- De *publieke vervoersinfrastructuur* heeft een inhaalslag nodig. Het vooral op privaat vervoer gerichte beleid van de afgelopen decennia heeft niet kunnen voorkomen dat de weginfrastructuur opnieuw vastloopt. Zeker in de Randstad zullen de belangrijkste spoorverbindingen 4-sporig moeten worden (zoals nu tussen Amsterdam en Utrecht).
- Verzwaring van het *elektriciteitsnet* - in aanvulling op vraagsturing en opslag van elektriciteit- is nodig om de duurzaam opgewekte elektriciteit te verwerken. Daarnaast zal de politiek de vraag moeten beantwoorden of alle technologische ontwikkelingen, zoals die van het veel energievragende 5G-internet, moeten worden gevolgd.
- De versterking van de *onderwijs*-infrastructuur is bij voorbaat het meest wezenlijke element van iedere ‘groei-agenda’, en is dat bij uitstek in deze tijden van structurele maatschappelijke verandering.

6 Monetaire hervorming

Het is ondenkbaar dat de hierboven genoemde transitie naar duurzaamheid kunnen worden uitgevoerd zonder wezenlijke hervorming van het financiële bestel. Het huidige bestel is daarvoor veel te instabiel. Private banken scheppen het geld op het verkeerde moment wanneer de vastgoedprijzen stijgen, waardoor steeds hogere hypotheeklen worden verstrekt en dus steeds meer geld wordt gecreëerd. Daardoor wordt nog verdere prijsstijging aangejaagd (procyclische sturing). Bovendien zoekt een belangrijk deel van dit geld in de private sfeer zijn weg naar het hoogste rendement, wat in de praktijk al gauw neerkomt op roofofbouw en grote prijsstijgingen van land en woningen.

Sinds Aristoteles hebben de grote filosofen, staatslieden en economen gesteld dat geldschepping het ultieme en meest richtinggevend voorrecht is van de gemeenschap en dus van de staat. In dit publieke alternatief creëert de Centrale Bank het geld op het moment dat de economie dreigt te stagneren. Uit modelberekeningen blijkt dat het economisch systeem daardoor zeer veel stabiel wordt (anticyclische sturing). Dat betekent dat een 'stationaire' economie, die niet meer fysiek verder kan groeien, onder de alternatieve omstandigheden wel degelijk stabiel kan zijn. De grenzen aan de groei vormen dan geen economisch probleem meer.

In dit publieke alternatief kan het geld, dat in een economie kan en moet worden gecreëerd om prijsstabiliteit of een lichte inflatie te realiseren, worden gebruikt voor maatschappelijk relevant geachte investeringen, zonder dat daar een (staats-)schuld tegenover staat. Afhankelijk van politieke voorkeuren zou het geld in de reële economie (niet in de financiële sector zelf) kunnen worden gebruikt om de bovengenoemde 'grenzen aan de groei-agenda' te realiseren. Omdat het hier om zeer grote bedragen gaat (voor Nederland om 20 a 50 miljard € per jaar) kunnen de grote transitie, waar de (Europese) samenleving nu voor staat, ook werkelijk worden uitgevoerd. In de huidige situatie van de Europese monetaire unie zou dit betekenen dat geld uitsluitend wordt gecreëerd door de ECB binnen de macro-economische randvoorwaarden van prijsstabiliteit en gewenste inflatie. De daardoor specifiek bepaalde hoeveelheid geld hoeft niet te worden terugbetaald. Private banken scheppen in de nieuwe situatie geen geld meer en worden makelaars op de financiële markten. Op de kortere termijn zou deze hervorming door de ECB (onder Lagarde) kunnen worden gestart als een vorm van 'green quantitative easing', waarbij het geld rechtstreeks in de reële economie wordt gebracht met de nadrukkelijke verwachting dat het geld niet hoeft te worden terugbetaald.

Een dergelijke monetaire hervorming is eenvoudiger dan de invoering van de euro. Het zou de belastingbetaler enorme sommen geld besparen en het zou de grote transitie waar Europa nu voor staat mogelijk maken.

7 Moreel kompas

De conclusie moet zijn dat een economie die binnen de grenzen van de groei niet verder fysiek kan groeien, toch stabiel kan zijn. De overgang naar de stabiele economie van een duurzame samenleving is daarmee praktisch mogelijk. De koerswijziging naar een andere economische structuur komt voort uit een ander waardepatroon en een ander moreel kompas. Zoals beschreven in het boek *Homo Universalis; moreel kompas voor een nieuwe Europese renaissance* (www.klaasvanegmond.nl / de Geus 2019) ligt zo'n moreel kompas besloten in de Europese cultuur, filosofie en geschiedenis. Het legitimeert de hierboven voorgestelde concrete en praktisch uitvoerbare maatregelen en koerst af op een samenleving die aansluit bij de menselijke maat. Als de politieke wil daarvoor kan worden opgebracht, zal het Europa nieuw elan geven.

Michel Schuurman, directeur Politiek en Economie, MVO-Nederland

Klaas van Egmond, hoogleraar Milieukunde en Duurzaamheid,
oud-directeur RIVM en Milieu- en NatuurPlanbureau (thans PBL)
MVO-ambassadeur